

หลักพุทธธรรมกับการแก้ปัญหาและพัฒนาเศรษฐกิจ*

Buddhist principles and problem solving and economic development

พระครูสุภัทกิจจานุการ**

phrakhrusuphatthakijjanukan

พระสมพล ยสชาโต***

Phra Sompon Yasachato

ปรัชญา บุตรสะอาด****

Pratya butsaad

ทยิดา ผลสมบุญ*****

Tayida polsomboon

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์ชลบุรี, ประเทศไทย

Mahachulalongkornrajavidyalaya University Chonburi Sangha College, Thailand

E-mail: butsaad16@gmail.com

Received: November 07, 2022

Revised: November 10, 2022

Accepted: November 19, 2022

บทคัดย่อ

บทความทางวิชาการนี้ วัตถุประสงค์เพื่อศึกษาหลักพุทธธรรมกับการแก้ปัญหาและพัฒนาเศรษฐกิจ หลักพุทธธรรมคือคำสอนหรือแนวคิดในพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับเรื่องเศรษฐกิจโดยตรง คำสอนหรือแนวคิดของพุทธศาสนาที่เรียกว่า “พุทธธรรม” นี้ มีจำนวนไม่น้อยที่เกี่ยวข้องหรือสามารถนำมาดัดแปลงประยุกต์ใช้กับเรื่องเศรษฐกิจ จุดประสงค์ของเศรษฐกิจนั้น ก็เพื่อบำบัดหรือสนองความต้องการของมนุษย์ให้เกิดความมั่งคั่งสมบูรณ์ด้วยโภคทรัพย์ หรือจะกล่าวอย่างง่าย ๆ ก็เพื่อให้ประชาชนมีการอยู่ดีกินดี

* บทความนี้ได้พัฒนามาจากหนังสือรวบรวมบทความมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่พิมพ์เนื่องในงานครบรอบวันสถาปนา “๑๓๕ ปี มหาจุฬา” ณ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เมื่อวันที่ ๑๓ กันยายน พ.ศ. ๒๕๖๕.

** พระครูสุภัทกิจจานุการ phrakhrusuphatthakijjanukan อาจารย์ประจำหลักสูตร สาขารัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์ชลบุรี

*** พระสมพล ยสชาโต Phra Sompon Yasachato นิสิตหลักสูตรดุสิตบัณฑิต สาขาการจัดการเชิงพุทธ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

**** นายปรัชญา บุตรสะอาด Mr.Pratya butsaad อาจารย์ประจำหลักสูตร สาขาการจัดการเชิงพุทธ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์ชลบุรี

***** นางสาวทยิดา ผลสมบุญ Ms.Tayida polsomboon พุทธศาสตรมหาบัณฑิต รุ่นที่ ๓๑ (การจัดการเชิงพุทธ) มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

หรือมีมาตรฐานในการครองชีพสูงขึ้น ในทางเศรษฐกิจถือว่า ยิ่งมีการอยู่ดีกินดีด้วยเครื่องอุปโภคบริโภค มากเพียงใด ชีวิตย่อมมีความสุขและสะดวกสบายมากเพียงนั้น และเชื่อว่า เมื่อมีสินค้า และมีการบริการ ที่ผลิตได้ให้แก่ประชาชนโดยทั่วถึงมากยิ่งขึ้น ประชาชนก็จะมีมีความสุขและความเป็นอยู่ดีขึ้น ความสุข ดังกล่าว จึงกล่าวได้ว่าเป็นความสุขในด้านวัตถุ

คำสำคัญ: พุทธธรรม ; เศรษฐกิจ; พัฒนา

Abstract

This article has objectives are to study the principles of Buddhism and problems solving and economic in the Idea of Buddhism. Buddhism is the teachings or concepts in Buddhism that are directly related to the economic. There are quite a number of the teachings or concept of Buddhism known as “Buddha dharma” that are related to or can be applied to economic matters. The purpose of the economic that to heal or satisfy of human needs to achieve complete wealth Or it can said simply it’s for people to have a good life, Or have a higher standard of living economically, it is considered the more well-being with consumer goods, the More life can be very happy and comfortable, and believe when there is a product and providing services that are Produced to the public more thoroughly People will be happy and well-being. Such Happiness therefore, it can be said that it is Material happiness.

Keyword: buddhadhamma; economic; development

ความนำ

ความมุ่งหมายของเศรษฐกิจก็เพื่อจะสร้างความสุขใจด้านวัตถุให้แก่มนุษย์นั่นเอง ก็ย่อมเป็นการ ถูกต้อง พุทธศาสนาก็มีความมุ่งหมายที่จะสร้างความสุขให้แก่มนุษย์เช่นเดียวกัน แต่พุทธศาสนาแบ่ง ความสุขออกเป็น ๒ ประเภทใหญ่ คือ โลกียสุขและกุตตรสุข โลกียสุข เป็นความสุขของปุถุชนหรือ ฆราวาสผู้ครองเรือน เป็นความสุขที่พัวพันกับทรัพย์สินสมบัติและวัตถุต่าง ๆ เป็นประเภทามิสสุข คือสุขที่เจือด้วยามิสสิ่งของ ความสุขทางเศรษฐกิจก็จัดอยู่ในความสุขประเภทนี้ เพราะเป็นความสุขของ การแสวงหาและได้สิ่งของมาบำบัดความต้องการ ส่วนโลกุตตรสุขเป็นความสุขของผู้สันนิเลสาสวะ และ สำเร็จรอดพ้นแล้ว เป็นความสุขที่เที่ยงแท้ ยั่งยืน ไม่พัวพันอยู่กับวัตถุหรืออภิมภิมใด ๆ เป็นประเภทนิรามิสสุข หรือสุขไม่เจือด้วยามิส ซึ่งเป็นความสุขที่เกิดขึ้นได้จากการบรรเทาความต้องการ หรือทะยานอยากเสียได้ เป็นความสุขที่เกิดขึ้นจากการให้เสียสละ จะกล่าวว่าเป็นหลักเศรษฐกิจขั้นสูง

ในทางพุทธศาสนาก็ได้^๑ และในทัศนะของพุทธศาสนา ได้กล่าวถึง “พุทธเศรษฐศาสตร์” ที่หมายถึง การนำเอาคำสอนของพระพุทธเจ้า มาประยุกต์เข้ากับแนวคิดในวิชาเศรษฐศาสตร์ ที่พัฒนามาจาก อารยธรรมตะวันตก คือวิชาที่ว่าด้วยการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่จะทำให้ปัจเจกบุคคลและสังคม บรรลุซึ่งความดีสุข จากการมีชีวิตอยู่ในโลกวัตถุภายใต้เงื่อนไขของการมีทรัพยากรที่จำกัด^๒

พุทธศาสนากับเศรษฐกิจ

การศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับเศรษฐศาสตร์เชิงพุทธ เกิดขึ้นเนื่องจากการดำเนินชีวิตของมนุษย์ซึ่งมี ทั้งมิติที่แสดงออกถึงความเป็นปัจเจกชนและความเป็นสัตว์สังคม กล่าวคือ มนุษย์ต้องต่อสู้กับธรรมชาติ และในขณะเดียวกันก็ต้องต่อสู้กับมนุษย์ด้วยกันที่จะแสวงหาและจัดสรรทรัพยากรภายใต้กลไกตลาด เพื่อตอบสนองความต้องการที่จะบรรลุเป้าหมาย สวัสดิการ และกำไรสูงสุด ซึ่งปัจจุบันมีความเชื่อว่า ทุกวันนี้โลกเต็มไปด้วยความเจริญ มีความทันสมัยและเต็มไปด้วยโอกาสในการแสวงหาผลประโยชน์ ทางเศรษฐกิจที่ต้องการความสุขความพึงพอใจสูงสุด ซึ่งถือว่าเป็นความเชื่อที่คลาดเคลื่อน เพราะพระพุทธ- ศาสนามองสิ่งทั้งหลายเป็นลักษณะกลาง ๆ โดยสอนให้มนุษย์ไม่เพลิดเพลิดในวัตถุนิยมและไม่เพลิดเพลิด ด้วยการมองโลกในแง่ดีจนเกินไปและไม่วิตกกังวลด้วยการมองโลกแง่ร้ายจนเกินไป^๓

พระพุทธศาสนากับเศรษฐศาสตร์ ต่างก็มีจุดมุ่งหมายเหมือนกัน คือให้ความสุขเหมือนกัน แต่พระพุทธ- ศาสนาได้ให้ความสุขที่กว้างขวางกว่าเศรษฐศาสตร์มากมาย แม้จะสอนเรื่องความสุขที่สูงกว่าวิชา เศรษฐศาสตร์ก็ตาม แต่พระพุทธศาสนาไม่เคยมองข้าม “โลกียสุข” ที่ถือว่าเป็นความสุขสำหรับฆราวาส ตามหลักเศรษฐศาสตร์ “โลกียสุข” เป็นจุดมุ่งหมายของเศรษฐกิจทั่วไป พระพุทธศาสนามีหลักคำสอน มากมายก็เพื่อให้มนุษย์ตั้งเนื้อตั้งตัวได้ในทางเศรษฐกิจโดยพยายามยกฐานะของตนให้สูงขึ้นด้วยความ ยืนยันเพียร โดยยึดหลักธรรมดำเนินควบคู่กันไป^๔

^๑ พุทธศาสนากับการแก้ปัญหาเศรษฐกิจ, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : https://www.baanjommyut.com/library_4/political_crisis/02.html [๑๔ สิงหาคม ๒๕๖๕]

^๒ อภิชาติ พันธเสน, พุทธเศรษฐศาสตร์ วิวัฒนาการ ทฤษฎีและการประยุกต์กับเศรษฐศาสตร์สาขาต่าง ๆ, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์, ๒๕๔๗), หน้า ๕.

^๓ ตริธณ พงศ์เมฆพัฒน์, เศรษฐศาสตร์บนทางสายกลาง, The Middle Path of Economics, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิสถาบันสร้างสรรค์, ๒๕๖๐), หน้า ๑๓-๑๔.

^๔ พระมหาจุลศักดิ์ จิรวฑฒโน (รณน้อย), “แนวคิดและวิธีการแก้ปัญหาเศรษฐกิจแนวพุทธของปราชญ์อีสาน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, (บัณฑิตวิทยาลัย:มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ- ราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๑๔.

ความหมายคำว่าเศรษฐกิจและระบบเศรษฐกิจ

คำว่า “เศรษฐกิจ” มาจากคำสองคำรวมกัน หมายถึง คำว่า เศรษฐ แปลว่า ดีเลิศ และว่า กิจ แปลว่า การประกอบกิจการ เมื่อนำคำสองคำมารวมกันจึงได้ความว่า การประกอบกิจการงานเกี่ยวกับการผลิตการจำหน่าย แจก การบริโภค และการใช้สอยสิ่งต่าง ๆ ให้ได้ผลดี ส่วนคำว่าพอเพียงหมายถึง พออยู่พอกิน ความเหมาะสมหรือ ความพอดี และเมื่อรวมกันจึงได้ความว่า การผลิตจำหน่าย และบริโภค อย่างพอเหมาะพอดีอย่างประเสริฐ^๕ ส่วนคำว่า เศรษฐกิจ ตามความหมายในพจนานุกรมราชบัณฑิตยสถาน ได้ให้ความหมายไว้ว่า “เศรษฐกิจ” หมายถึง งานอันเกี่ยวกับการผลิต การจำหน่ายแจก และการบริโภค ใช้สอยสิ่งต่าง ๆ ของชุมชน^๖

ความหมายของระบบเศรษฐกิจ

ระบบเศรษฐกิจ คือ ระบบผลิตและกระจายสินค้าและบริการ ตลอดจนการจัดสรรทรัพยากร ในสังคมหนึ่ง ระบบเศรษฐกิจประกอบด้วยการรวมสถาบัน หน่วยงานและผู้บริโภคซึ่งประกอบเป็น โครงสร้างทางเศรษฐกิจของชุมชนหนึ่ง มโนทัศน์ที่เกี่ยวข้อง คือ วิธีการผลิต การศึกษาระบบเศรษฐกิจ เช่น หน่วยงานและสถาบันต่าง ๆ เหล่านี้เกี่ยวข้องกันอย่างไร การไหลของสารสนเทศระหว่างหน่วยงาน และสถาบันต่าง ๆ เป็นอย่างไร และความสัมพันธ์ทางสังคมในระบบเศรษฐกิจ (รวมทั้งกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สิน และโครงสร้างการจัดการ) ในบรรดาระบบเศรษฐกิจที่มีอยู่ มีการพัฒนาวิธีการวิเคราะห์แตกต่างกันไป เช่น เศรษฐศาสตร์สังคมนิยมและธรรมศาสตร์เศรษฐกิจอิสลาม (Islamic economic jurisprudence) ปัจจุบัน การจัดระเบียบทางเศรษฐกิจรูปแบบที่พบมากที่สุดในระดับโลกอาศัยเศรษฐกิจแบบผสมที่เน้นตลาด ทุนนิยม^๗

นักวิชาการทางด้านเศรษฐศาสตร์บางท่านได้ให้ความหมายของคำว่า “ระบบเศรษฐกิจ” ไว้ว่า ระบบเศรษฐกิจ หมายถึง กลุ่มของหน่วยเศรษฐกิจต่าง ๆ ที่ประกอบกิจกรรมทางเศรษฐกิจต่าง ๆ เช่น การผลิต การบริโภคหรือการแจกจ่ายผลผลิตอยู่ภายใต้กรอบขนบธรรมเนียม ประเพณี วัฒนธรรม และกฎหมาย เดียวกัน ลักษณะการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจจะเป็นไปในแบบแผนเดียวกัน^๘ ระบบเศรษฐกิจ

^๕ ปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงกับการสร้างสุขภาพ, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : <http://www.stopcorruption.moph.go.th> [๑๔ สิงหาคม ๒๕๖๕]

^๖ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๓๙, (กรุงเทพมหานคร: อักษรเจริญ, ๒๕๓๙), หน้า ๗๘๖.

^๗ Samuelson, Paul A. and William D. Nordhaus. *Microeconomics*. 18th ed. (New York: McGraw – Hill , 2005).

^๘ นราทิพย์ ชุตินวงศ์, *หลักเศรษฐศาสตร์: จุลเศรษฐศาสตร์*, (จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยบูรพา, ๒๕๓๒), หน้า ๘.

หมายถึง การรวมตัวของสถาบันทางธุรกิจกลุ่มหนึ่ง ที่มีการปฏิบัติการคล้ายคลึงกัน ระบบเศรษฐกิจของสินค้าใด หรือประเทศใดย่อมเป็นสิ่งที่กำหนดการดำเนินการในทางเศรษฐกิจของสังคมและประเทศนั้น ๆ^๙

กล่าวโดยสรุปคือ ระบบเศรษฐกิจ เป็นกลุ่มของหน่วยเศรษฐกิจหลาย ๆ หน่วยที่มีการประกอบกิจกรรมหรือมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันทางด้านเศรษฐกิจ ไม่ว่าจะผ่านทางตรงหรือทางอ้อม หน่วยเศรษฐกิจดังกล่าว ได้แก่ (๑) ภาคครัวเรือน (๒) ภาคธุรกิจ และ (๓) ภาครัฐบาล หากกล่าวถึงระบบเศรษฐกิจของภูมิภาคก็จะหมายถึงหน่วยเศรษฐกิจทั้งหมดในภูมิกษณนั้น ๆ หากกล่าวถึงระบบเศรษฐกิจของประเทศก็จะหมายถึงภาพรวมของทั้งประเทศคือทุกภูมิภาค และหากกล่าวถึงระบบเศรษฐกิจโลกก็จะหมายถึงประเทศต่าง ๆ ทุกประเทศในโลกที่เป็นตัวกำหนดทิศทางของเศรษฐกิจโลก เพียงแต่ว่าแต่ละประเทศมีอิทธิพลต่อเศรษฐกิจโลกมากน้อยแตกต่างกัน

การจำแนกระบบเศรษฐกิจ

โดยทั่วไปนิยมแบ่งระบบเศรษฐกิจออกเป็น ๔ ระบบ ดังนี้

๑. ระบบเศรษฐกิจแบบคอมมิวนิสต์ ระบบเศรษฐกิจแบบคอมมิวนิสต์เป็นระบบเศรษฐกิจที่รัฐบาลเป็นเจ้าของทรัพยากรต่าง ๆ รวมทั้งปัจจัยการผลิตทุกชนิด เอกชนไม่มีกรรมสิทธิ์ ตลอดจนเสรีภาพที่จะเลือกใช้ปัจจัยการผลิตได้ รัฐบาลเป็นผู้ประกอบการและทำหน้าที่จัดสรรทรัพยากรต่าง ๆ หน่วยธุรกิจและครัวเรือน จะผลิตและบริโภคตามคำสั่งของรัฐ กลไกราคาไม่มีบทบาทในการแก้ไขปัญหาพื้นฐานทางเศรษฐกิจ การแก้ไขปัญหาพื้นฐานทางเศรษฐกิจกระทำโดยรัฐบาล จะมีลักษณะเด่นอยู่ที่การรวมอำนาจทุกอย่างไว้ที่ส่วนกลาง

ข้อดีของระบบเศรษฐกิจแบบคอมมิวนิสต์ คือเป็นระบบเศรษฐกิจที่ช่วยลดปัญหาความเหลื่อมล้ำทางฐานะและรายได้ของบุคคลในสังคม ภายใต้ระบบเศรษฐกิจนี้เอกชนจะทำการผลิตและ บริโภคตามคำสั่งของรัฐ ผลผลิตที่ผลิตขึ้นมาจะถูกนำส่งเข้าส่วนกลาง และรัฐจะเป็นผู้จัดสรรหรือแบ่งปัน สินค้าและบริการดังกล่าวให้ประชาชนแต่ละคนอย่างเท่าเทียมกันโดยไม่มีใครได้เปรียบหรือเสียเปรียบ

ข้อเสียของระบบเศรษฐกิจแบบคอมมิวนิสต์ ประชาชนไม่มีเสรีภาพที่จะผลิตหรือบริโภคอะไรได้ตามใจเพราะจะถูกบังคับหรือสั่งการจากรัฐ สินค้ามีคุณภาพไม่ดีเท่าที่ควร เนื่องจากผู้ผลิตขาดแรงจูงใจและการใช้ทรัพยากรทางเศรษฐกิจอาจเป็นไปอย่างไม่มีประสิทธิภาพ เนื่องจากรัฐบาลไม่สามารถที่จะมีข่าวสารที่สมบูรณ์ในทุก ๆ เรื่อง

๒. ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม เป็นระบบเศรษฐกิจที่เปิดโอกาสให้บุคคลทั่วไปเลือกตัดสินใจดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจตามความสามารถและโอกาสของตนโดยอาศัยตลาดและราคาในการเลือก โดยรัฐหรือเจ้าหน้าที่จากส่วนกลางมีบทบาทเกี่ยวข้องน้อยมาก

^๙ เซาว์ โรจนแสง, การตลาดและกระบวนการบริหารการตลาด เอกสารการสอนชุดวิชาการบริหารการตลาด เล่ม ๑ หน่วยที่ ๑ สาขาวิชาวิทยาการจัดการ, (นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ๒๕๔๐), หน้า ๒๑.

ลักษณะสำคัญของระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ได้แก่

- ทรัพย์สินและปัจจัยการผลิตเป็นของเอกชน
- เอกชนเป็นผู้ดำเนินการกิจกรรมทางเศรษฐกิจ โดยผ่านกลไกราคา และมีกำไรเป็นแรงจูงใจ
- มีการแข่งขันเป็นรากฐานของระบบเศรษฐกิจ
- รัฐไม่เข้าแทรกแซงทางเศรษฐกิจ มีบทบาทเพียงการรักษาความสงบเรียบร้อย ความยุติธรรม

ข้อดีของระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม คือ ประชาชนสามารถใช้ความรู้ความสามารถ โอกาส ความคิดริเริ่ม ของตนในการผลิตและบริการเพื่อประโยชน์ทางเศรษฐกิจของตนได้อย่างเต็มที่

ข้อเสียของระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม คือ จากความสามารถและโอกาสของบุคคลที่แตกต่างกัน ทำให้มีระดับรายได้แตกต่างกัน นำไปสู่ปัญหาการกระจายรายได้ระหว่างคนรวยกับคนจน ส่วนการผลิตในระบบทุนนิยมเป็นที่มาของการแข่งขันกันผลิต นำไปสู่การทำลายทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติ จนกลายเป็นปัญหาของโลกในปัจจุบัน

๓. ระบบเศรษฐกิจแบบสังคมนิยม ระบบเศรษฐกิจแบบสังคมนิยม เป็นระบบเศรษฐกิจที่รัฐเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิต วางแผนและควบคุมการผลิตบางประเภท โดยเฉพาะการผลิตที่เป็นผลประโยชน์ร่วมกันของประชาชน เช่น การสาธารณสุข ฝึกอบรม ต่าง ๆ สถาบันการเงิน ป่าไม้ เอกชนถูกจำกัดเสรีภาพ ในกิจกรรมทางเศรษฐกิจโดยเฉพาะส่วนที่เป็นผลประโยชน์ของส่วนรวม ดำเนินการได้เพียงอุตสาหกรรม และเกษตรกรรมขนาดย่อม ทั้งนี้เพื่อแก้ไขปัญหาค่าความแตกต่างด้านฐานะระหว่างคนรวยและคนจน

ลักษณะสำคัญของระบบเศรษฐกิจแบบสังคมนิยม ได้แก่

- รัฐคุมการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจทุกรูปแบบ
- ไม่มีการแข่งขันเกิดขึ้น
- รัฐสั่งการผลิตคนเดียว
- มีการวางแผนจากส่วนกลาง

ข้อดีของระบบเศรษฐกิจแบบสังคมนิยม คือ สร้างความเสมอภาคด้านฐานะทางเศรษฐกิจของบุคคล ในสังคม ประชาชนได้รับสวัสดิการจากรัฐบาลกลางโดยเท่าเทียมกันและสามารถกำหนดนโยบายเป้าหมาย ตามที่รัฐบาลกลางต้องการได้

ข้อเสียของระบบเศรษฐกิจแบบสังคมนิยม คือ ประชาชนขาดแรงจูงใจในการทำงาน เศรษฐกิจของประเทศอาจเผชิญวิกฤติหากรัฐกำหนดความต้องการผิดพลาดและการไม่มีระบบแข่งขันแบบทุนนิยมทำให้ไม่มีการพัฒนาสินค้าและบริการใหม่ ๆ

๔. ระบบเศรษฐกิจแบบผสม ระบบเศรษฐกิจแบบผสม เป็นระบบเศรษฐกิจที่ผสมระหว่างระบบทุนนิยมกับสังคมนิยม มีรัฐเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตหรือควบคุมการผลิตขนาดใหญ่ แต่ปัจจัยการผลิตส่วนใหญ่เป็นของเอกชน การกำหนดราคาขึ้นกับกลไกแห่งราคาของตลาด

ลักษณะสำคัญของระบบเศรษฐกิจแบบผสม ได้แก่

- เอกชนมีเสรีภาพ
- มีการแข่งขัน แต่รัฐอาจแทรกแซง การผลิตได้บ้าง
- รัฐดำเนินกิจการบางอย่างในรูปของรัฐวิสาหกิจ เช่น สาธารณูปโภค (ไฟฟ้า ประปา)
- มีการวางแผนจากส่วนกลางและมีสวัสดิการจากรัฐ^{๑๐}

ความสอดคล้องของหลักเศรษฐกิจกับหลักธรรมในพุทธศาสนา

พระพุทธศาสนากับการแก้ปัญหาและพัฒนาเศรษฐกิจ สังคมไทยแม้จะเป็นสังคมแห่งพระพุทธศาสนา แต่ก็มิได้มีวัฒนธรรมของชาวตะวันตกไหลบ่าเข้ามา จึงทำให้วัฒนธรรมอันดีงามเริ่มเสื่อมถอยลง เกิดปัญหาตามมาเพราะคนไม่ประพฤติธรรม ผิดศีล ผิดกฎหมายมากยิ่งขึ้น ก่ออาชญากรรมต่าง ๆ จึงควรรักษาสิ่งที่ดีเอาไว้ ดังความตอนหนึ่งว่า สังคมไทย เป็นสังคมที่อาศัยหลักพุทธธรรมของพระพุทธศาสนา มาเป็นเวลานานแล้ว กระทั่งกลายเป็นวัฒนธรรมและอารยธรรม แต่หลังจากประเทศไทยได้พัฒนาประเทศ ไปตามประเทศที่เจริญในด้านวัตถุ เช่น อเมริกา เป็นต้น โดยหันหลังให้แก่หลักธรรมทางพระพุทธศาสนา สังคมไทยจึงมีมลภาวะและสัญญาณแห่งความเสื่อมก่อตัวขึ้นทุกขณะ ไม่ว่าจะเป็นด้านอาชญากรรม ความทุจริต และความขาดแคลนทางศีลธรรมในด้านต่าง ๆ ปัญหาทางสังคมที่เกิดขึ้นและเพิ่มทวีขึ้นอย่างรวดเร็ว ในปัจจุบันนี้เป็นเครื่องแสดงว่า สังคมไทยจำเป็นต้องนำหลักพุทธธรรมมาพัฒนาสังคมอย่าง เร่งด่วน เพื่อให้รอดพ้นจากความพินาศทางศีลธรรม เพื่อให้สมาชิกของสังคมได้พัฒนาในทุกด้าน และมีชีวิตอยู่อย่างสงบสุข^{๑๑} พระพุทธศาสนามีจุดมุ่งหมายที่จะสร้างความสุขให้แก่มนุษย์เช่นเดียวกับกับ เศรษฐกิจตามหลักเศรษฐศาสตร์ แต่จุดหมายของพระพุทธศาสนาจะแตกต่างจากจุดหมายของเศรษฐกิจ เพราะเศรษฐกิจมีจุดหมาย เพื่อบำบัดหรือสนองความต้องการของมนุษย์ให้เกิดความสุขมั่งคั่งสมบูรณ์ ด้วยโภคทรัพย์ทั้งปวง มีความต้องการให้มนุษย์มีการเป็นอยู่ที่ดี มีอาหารที่ดี มีเครื่องอุปโภคบริโภคที่ หลากหลาย ในทางเศรษฐกิจถือว่าเป็นมาตรฐานในการครองชีพที่สูง เพราะจะทำให้ชีวิตมีความสะดวก สบายยิ่งขึ้น ก็จะทำให้สินค้าที่ผลิตขึ้นมีการใช้บริการมากขึ้น จึงเน้นเป้าหมายสร้างความสุขให้มนุษย์ที่วัตถุ นั้นเอง^{๑๒}

^{๑๐} ระบบเศรษฐกิจ, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : <http://mosszyeuei.blogspot.com> [๑๔ สิงหาคม ๒๕๖๕]

^{๑๑} ภักตร์พร สิริกาญจน, เอกสารวิชาการเรื่อง “สามทศวรรษของการพัฒนามนุษย์ สังคม และ เศรษฐกิจไทย”, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๑), หน้า ๑.

^{๑๒} คุณ โทซันธ, พุทธศาสนากับชีวิตประจำวัน, (กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๒), หน้า ๙๑.

ปัญหาเศรษฐกิจตามแนวพระพุทธศาสนา

ปัญหาทางเศรษฐกิจเกิดขึ้นเพราะความต้องการของมนุษย์มีไม่จำกัดแต่ทรัพยากรทางเศรษฐกิจมีจำนวนจำกัดจึงเกิดปัญหาขึ้น^{๑๓} ในทางพระพุทธศาสนามีข้อความที่เกี่ยวกับปัญหาเศรษฐกิจในพระวินัยปิฎกเล่มที่ ๑ มหาวรรค ว่า ปัญหาเศรษฐกิจเกิดขึ้นที่เมืองเวรัญชา ซึ่งมีสาเหตุมาจากความอดอยาก เพราะเกิดทุพภิกขภัย ดั้งเดิมความว่าก็โดยสมัยนั้นเมืองเวรัญชา มีประชาชนอดอยากยากเข็ญหาเลี้ยงชีพฝืดเคือง มีกระดูกคนตายขาวเกลื่อนต้องมีสลากซื้ออาหาร ภิกษุสงฆ์จะยังอัตภาพให้เป็นไปด้วยการถือบาตรแสวงหากินทำไม่ได้ง่าย ครั้งนั้น พวกพ่อค้าม้าชาวอุตตราประเทศมีม้า ๕๐๐ ตัวได้เข้าพักแรมตลอดฤดูฝนในเมืองเวรัญชาพวกเขาได้ตกแต่งข้าวแดงสำหรับภิกษุรูปละแ่งไว้ที่คอกม้าเวลาเช้าภิกษุทั้งหลายครองผ้าจีวรถือบาตร เข้าไปบิณฑบาตในเมืองเวรัญชา เมื่อไม่ได้อาหารจึงเที่ยวไปบิณฑบาตที่คอกม้ารับข้าวแดงรูปละแ่งนำไปสู่อารามแล้วลงครกโขลกฉันทานพระอานนท์พุทธอุปัฏฐากบดข้าวแดงแ่งหนึ่งที่ศิลา แล้วน้อมเข้าไปถวายแด่พระผู้มีพระภาคพระผู้มีพระภาคเสวยพระกระยาหารที่บดถวายนั้น^{๑๔}

จากข้อความที่ปรากฏในวินัยปิฎกมหาวรรค นี้ทำให้มองปัญหาเศรษฐกิจตามแนวพระไตรปิฎกได้ ๒ ระดับ คือ ระดับมหภาค มองในแง่มุมมองของผู้ที่เกี่ยวข้องกับการบริหารหรือผู้นำรัฐขาดประสิทธิภาพในการบริหารจัดการและระดับจุลภาค มองในแง่ของ ผู้ที่เป็นพื้นฐานในการบริหารจัดการขาดปัญญาและเห็นแก่ตัวเช่นการทำลายธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเพื่อประโยชน์ส่วนตนและพวกพ้องจึงเกิดปัญหาขึ้นที่เกิดปัญหาทางเศรษฐกิจขึ้นนั้นตามทรรศนะทางพระพุทธศาสนาเกิดขึ้นเพราะมีอวิชชาครอบงำ ทำให้ไม่รู้จักตนเองว่ามีความต้องการอะไรเป็นพื้นฐานของชีวิต ดำเนินชีวิตให้เป็นทาสของอุปาทาน ขาดศีลธรรมขาดความยุติธรรม จึงทำให้เกิดปัญหาขึ้นปัญหาเศรษฐกิจ เกิดขึ้นเพราะความยากจน ขาดสติ ทำให้การดำเนินชีวิตไม่เป็นไปตามความต้องการมีการดิ้นรนไม่รู้ประมาณของตนเองจนเกิดการเบียดเบียนตนเองและบุคคลอื่น ให้ได้รับความเดือดร้อน มีการทำลายความสมดุลทางธรรมชาติในกรณีที่เกิดปัญหาขึ้นในทางพระพุทธศาสนา เมื่อสมัยครั้งที่พระพุทธเจ้ายังทรงมีพระชนม์ชีพ พระองค์ก็จะตรัสเรียกสงฆ์ให้ประชุมกันแล้วบัญญัติห้ามและอนุญาตให้เหมาะสมกับเหตุการณ์ในขณะนั้น เช่น กรณีเกิดข้าวยากหมากแพง พระองค์ก็อนุญาตให้พระภิกษุ เก็บอาหาร หุงต้ม เองได้ และ อาหารบางชนิด เช่น ผลไม้ไม่ต้องรับพระเคนก็สามารถฉันได้ ดังปรากฏในพระวินัยปิฎก มหาวรรค^{๑๕}

^{๑๓} ฌรณศักดิ์ ธนวิบูลย์ชัย, ดร. และคณะ, **หลักเศรษฐศาสตร์เบื้องต้น**, (หน่วยที่ ๑-๘), พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (นนทบุรี: คณะเศรษฐศาสตร์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, ๒๕๓๔), หน้า ๒๒.

^{๑๔} วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑๖/๘.

^{๑๕} วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๗๔-๒๗๕/๗๒-๗๓.

แนวทางการแก้ปัญหาเศรษฐกิจตามหลักการของพระพุทธศาสนา

พุทธทาสภิกขุ ได้เสนอแนวคิดเรื่องธัมมิกสังคมนิยมเพื่อการแก้ปัญหาและการพัฒนาว่า ปัญหาอาชญากรรม ปัญหาความยากจน และปัญหายาเสพติด เกิดจากความเห็นแก่ตัวของมนุษย์เป็นพื้นฐาน ความเห็นแก่ตัวทำให้คนเราต้องสนองความยากของตนเองจนปราศจากการคำนึงถึงความเดือดร้อนของผู้อื่น และปฏิเสธหน้าที่อันพึงปฏิบัติของตนเอง เช่น ความเห็นแก่ตัวของพ่อค้าที่ฉวยโอกาสขึ้นราคาสินค้า ความเห็นแก่ตัวของนักการเมือง ท่านพุทธทาสได้เสนอแนวคิดธัมมิกสังคมนิยม อันเป็นหลักการในการสร้างความเจริญแก่ชุมชน สังคม ประเทศชาติ บนพื้นฐานของพุทธธรรม ในธรรมนี้สมาชิกทุกคนต้องปฏิบัติหน้าที่ของตนเองให้ถูกต้องเพื่อส่วนรวมเพื่อจัดความเห็นแก่ตัวให้ใช้ส่วนเกินให้เป็นประโยชน์แก่ส่วนรวม ให้ทุกคนเจียดประโยชน์ของตนเพื่อประโยชน์แก่ส่วนรวม ไม่หวงกับสิ่งที่เกินมา ควรแบ่งปันแก่ส่วนรวม ให้เป็นประโยชน์มากที่สุด^{๑๖}

ปัญหาเศรษฐกิจตามแนวพระไตรปิฎก^{๑๗} มีสาเหตุมาจากบุคคล ๒ ประเภท คือ ผู้ที่เป็นใหญ่ (พระราชา หรือ พระเจ้าจักรพรรดิ) และ ประชาชน ที่ดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจของตนเองตามอัตตวิสัย จนเป็นปัญหาขึ้น เพราะฉะนั้น แนวทางในการแก้ปัญหาเศรษฐกิจตามแนวพระไตรปิฎก จึงแยกได้ดังนี้

๑. การแก้ปัญหาในระดับผู้ปกครอง

แนวทางในการแก้ปัญหาความยากจนระดับผู้ปกครองนั้น รัฐบาลต้องเป็นตัวหลักในการขับเคลื่อนการแก้ปัญหาความยากจนให้เกิดขึ้นอย่างจริงจังโดยมีการมุ่งเน้นการเสริมสร้างให้ตัวบุคคลและชุมชนท้องถิ่นมีการพึ่งพาตัวเองในการส่งเสริมการประกอบอาชีพให้มีรายได้เพียงพอในการดำเนินชีวิตอย่างยั่งยืน และมุ่งส่งเสริมให้มีการประสานความร่วมมือกับองค์กรและหน่วยงานต่าง ๆ ทั้งภาครัฐและเอกชน ให้เข้ามามีส่วนร่วมคิดและปฏิบัติในการแก้ปัญหาความยากจนของประเทศให้มีการพัฒนาที่ดีขึ้น และคำสอนในทางพระพุทธศาสนา ที่เป็นเรื่องเกี่ยวกับเศรษฐกิจ คือจะมองเรื่องเศรษฐกิจนี้เป็นส่วนหนึ่งของการดำเนินชีวิต โดยเฉพาะจะมองดูว่า ความเป็นอยู่ดีทางเศรษฐกิจนั้นไปสัมพันธ์กับชีวิตด้านอื่น รวมทั้งด้านจิตใจอย่างไร ส่งเสริมเกื้อกูลกันอย่างไร ซึ่งผู้นำควรมีหลักธรรมในการแก้ปัญหาเศรษฐกิจ ดังนี้

๑) ถือหลักธรรมาธิปไตยให้ความสำคัญแก่ธรรมเคารพธรรม ยึดธรรมเป็นหลักในการปกครอง ยำเกรงธรรมจัดการรักษาป้องกันและคุ้มครองอันชอบธรรมและเป็นธรรม

๒) ให้การคุ้มครองแก่ชนภายใน ตั้งแต่บุคคลในปกครองผู้ใกล้ชิด ญาติสายโลหิตของตนคนในปกครองส่วนตัวด้วยการให้การบำรุงเลี้ยงอบรมสั่งสอนเป็นต้นให้อยู่โดยเรียบร้อยสงบสุขและมีความเคารพนับถือกัน

^{๑๖} พุทธทาสภิกขุ, **รากฐานที่มั่นคง แห่งความเป็นมนุษย์**, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๒๑).

^{๑๗} ที.สี. (ไทย) ๙/๓๓๔-๓๔๐/๑๓๐-๑๓๔.

- ๓) ให้ความสำคัญแก่กองทัพ คือ ปวงเสนาข้าทหาร หรือ ข้าราชการฝ่ายทหาร
- ๔) ให้การคุ้มครองกษัตริย์เมืองขึ้น ปัจจุบันสงเคราะห์เข้าในเมืองรอบนอก แบ่งงบประมาณแผ่นดิน ไปสู่ชนบทให้มีความ เป็นอยู่ที่เหมาะสม ให้การเอาใจใส่แก่ข้าราชการที่ทำหน้าที่ในส่วนภูมิภาค
- ๕) ให้ความสนใจแก่ข้าราชการฝ่ายพลเรือน ในอดีตคือผู้ตามเสด็จปัจจุบัน คือ ข้าราชการผู้อารักขา
- ๖) ให้ความสนใจแก่ชนเจ้าพิธี เจ้าหน้าที่ส่งสอน พ่อค้า เจ้าไร่นา เจ้านา คือผู้ประกอบอาชีพวิชาการ หมอ พ่อค้า และเกษตรกร ด้วยการช่วยจัดหาทุนและอุปกรณ์เป็นต้น
- ๗) ให้ความสนใจแก่ชาวนิคมนชนบท คือ ราษฎรทั้งปวงทุกท้องถิ่นตลอดถึงชายแดนทั่วไป ไม่ทอดทิ้ง
- ๘) ให้ความสนใจแก่สมณพราหมณ์ แก่พระสงฆ์บรรพชิตผู้ทรงศีลทรงคุณธรรม
- ๙) ให้การคุ้มครองสัตว์สงวน ไม่ส่งเสริมการฆ่าการทำลายสัตว์สงวน รวมทั้งไม่กระทำด้วยตนเอง
- ๑๐) ห้ามกัณฑ์มิให้การอธรรมเกิดขึ้นในพระราชอาณาเขต คือ จัดการป้องกัน แก้ไขมิให้มีการกระทำความผิดความชั่วร้ายเดือดร้อนเกิดขึ้นในบ้านเมือง
- ๑๑) แบ่งปันทรัพย์เฉลี่ยให้แก่ชนผู้ไร้ทรัพย์ มิให้มีคนขัดสนยากไร้ในแว่นแคว้น
- ๑๒) ปรีกษาสอบถามปัญหาเกี่ยวกับสมณพราหมณ์ ผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ ผู้ไม่ประมาทหมัวเมา อยู่เสมอตามกาลอันสมควร เพื่อให้รู้ชัดการอันดีชั่วควรประกอบหรือไม่เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขหรือไม่ แล้วประพฤติปฏิบัติให้เป็นไปโดยถูกต้อง ข้อนี้ปัจจุบันสงเคราะห์ นักปราชญ์ นักวิชาการผู้ทรงคุณธรรม เข้าด้วย^{๑๘}
- นอกจากหลัก ๑๒ ประการที่กล่าวถึงในพระไตรปิฎกแล้ว ผู้ที่เป็นใหญ่ในการปกครองควรนำคุณธรรม ๑๐ ประการ หรือ ที่เรียกว่า บารมี ๑๐ ประการ มาปฏิบัติด้วย ดังนี้
- ๑) ทาน การให้ การเสียสละเป็นผู้นำควรมีการเสียสละ กระทำอะไร ๆ ไม่เห็นแก่การได้เพื่อผลประโยชน์ของตนและพวกพ้อง ควรคำนึงถึงผลประโยชน์ที่จะเกิดขึ้นให้เป็นประโยชน์แก่พหุชนให้มากที่สุด
- ๒) ศีล การรักษากายวาจาให้เรียบร้อย ความประพฤติถูกต้องตามระเบียบวินัย ผู้นำควรตั้งอยู่ในศีลธรรมอันดีงามเพื่อเป็นแบบอย่างแก่ประชาชนโดยทั่วไป
- ๓) เนกขัมมะ ผู้นำไม่ควรหมกมุ่นในกามารมณ์ ควรหาเวลาเพื่ออยู่อย่างสงบ เพื่อให้ความเข้าใจการมีชีวิตอย่างเรียบง่าย

^{๑๘} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๘๔/๖๒.

๔) ปัญญา ความรอบรู้ ความหยั่งรู้เหตุผล ผู้นำจะต้องเข้าใจสภาวะทั้งหลายตามความเป็นจริง
๕) วิริยะ ความเพียร ความแก่ว้ากล้า ผู้นำจะต้องไม่เกรงกลัวอุปสรรคใด ๆ ต้องพยายามบากบั่นอุตสาหะก้าวหน้าเรื่อยไป ไม่ทอดทิ้งธุระหน้าที่

๖) ซันติ ความอดทน ความทนทานของจิตใจ ผู้นำจะต้องสามารถใช้สติปัญญาควบคุมตนให้อยู่ในอำนาจเหตุผลและแนวทางความประพฤติ ที่ตั้งไว้เพื่อจุดหมายอันชอบไม่ล่ออำนาจกิเลส

๗) สัจจะ ความจริง ผู้นำจะต้องพูดจริง ทำจริง และมีความจริงใจ

๘) อธิษฐาน ความตั้งใจมั่น การตัดสินใจเด็ดเดี่ยว ผู้นำจะต้องวางจุดหมายแห่งการกระทำของตนไว้แน่นอน และดำเนินตามนั้นแน่วแน่

๙) เมตตา ความรักใคร่ ความปรารถนาดี ผู้นำจะต้องมีเมตตริจิต คิดเกื้อกูลให้ผู้อื่นและเพื่อนร่วมโลก ทั้งปวง มีความสุขความเจริญ

๑๐) อุเบกขา ความวางใจเป็นกลาง ความวางใจสงบราบเรียบสม่ำเสมอ ผู้นำจะต้องเที่ยงธรรมไม่เอนเอียงไปด้วยความยินดียินร้ายหรือชอบชัง^{๑๔}

กล่าวโดยสรุป หลักธรรมทั้ง ๑๐ หมวดนี้ เป็นหลักธรรมของนักปกครอง เพื่อจะนำไปใช้ในการปกครองให้เกิดความสุขแก่ประเทศหรือหมู่คณะของตนเอง เป็นหลักธรรมที่มุ่งเน้นปลูกฝังคุณธรรมให้มีอยู่ในตัวผู้ปกครอง เพราะว่าถ้ามีหลักธรรมนี้จะจะสามารถนำไปใช้ปกครองประเทศหรือหมู่คณะได้อย่างดีมีความสงบสุขและความเรียบร้อยเกิดขึ้น

๒. การแก้ปัญหาในระดับประชาชน

การดำรงชีวิตของประชาชนทั่วไปในแต่ละวันในการประกอบอาชีพเพื่อหาเลี้ยงชีพตนเอง ตามหลักทางพระพุทธศาสนาให้ดำเนินตามหลัก มัชฌิมาปฏิปทา หรือ ทางสายกลางในการเป็นอยู่ การบริโภคโดยให้มีการจัดสรรแบ่งปันออกเป็นส่วน ๆ ตามหลักโภคะวิภาค คือ บริโภค ๑ ส่วน ลงทุน ๒ ส่วน แจกจ่ายทำบุญเลี้ยงดูญาติ บำรุงผู้ทรงศีล ทรงธรรม ไม่หลงการกินติดอยู่ติดจนเกินไป แต่มีโยนิโสมนสิการในการพิจารณาใช้จ่ายทรัพย์ด้วยปัญญาอันฉลาดในการบริโภค ซึ่งมีหลักการดังนี้

๑) หลักของการพออยู่พอกินในพระพุทธศาสนา

หลักของการสร้างความสำเร็จทันตาเห็น บางที่ท่านเรียกว่า หัวใจเศรษฐี (อ.อา.กะ.สะ.) (ทีฆุทธัมมิกัตถะ ประโยชน์ปัจจุบัน) อันเป็นคำสอนให้ตั้งเนื้อตั้งตัวได้ในทางเศรษฐกิจ ๔ ประการ คือ

๑. อุฏฐานสัมปทา ต้องมีความหมั่น คือ มีความขยันหมั่นเพียรในการปฏิบัติหน้าที่การทำงานประกอบอาชีพอันสุจริต รู้จักใช้ปัญญาความสามารถจัดการดำเนินการไปให้ได้ผลดี ซึ่งเป็นทางให้ได้ทรัพย์ข้อนี้ตรงกับหลักเศรษฐกิจข้อแรกคือ Production หลักผลิตภัณฑ์

^{๑๔} สุชีพ ปุญญาคุณภาพ, พระไตรปิฎก ฉบับสำหรับประชาชน, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า ๖๓๗.

๒. อารักขสัมปทา ต้องการรักษา คือ ต้องรู้จักเก็บคุ้มครองทรัพย์ หน้าที่การงานและผลงานที่ตนได้มาหรือได้ทำไว้ด้วยความขยันหมั่นเพียรนั้น ไม่ให้เป็นอันตรายหรือเสื่อมเสียโดยเฉพาะ ถ้าเป็นทรัพย์ก็ต้องยิ่งรู้จักเก็บออม ข้อนี้ตรงกับหลัก Saving หลักเก็บออม

๓. กัลยาณมิตรตตา ต้องเลือกคบคนดีเป็นเพื่อน คือ เลือกคบแต่สุทนต์มิตร ได้แก่ มิตรแท้ เพื่อนจริง ที่มีอุปการคุณ สมานสุขทุกข์ แนะนำประโยชน์ให้และมีความรักใคร่จริงใจ ถ้าดำเนินธุรกิจเป็นบริษัทหรือสหกรณ์ ก็จำเป็นต้องเลือกสมาชิกที่ดี ตรงกับหลัก Cooperation หลักสหกรณ์

๔. สมชีวิตา ต้องมีความเป็นอยู่เหมาะสม คือ รู้จักกำหนดรายได้และรายจ่าย เลี้ยงชีวิตแต่พอตมให้ฝืดเคืองหรือฟุ่มเฟือย ตรงกับหลัก Household Budget งบประมาณประจำบ้านหรือการวางแผนการใช้จ่ายประจำครอบครัว นั่นเอง

๒) การเว้นจากอบายมุข เหตุย่อยับแห่งโลกทรัพย์ ๔ ประการ คือ

๑. จากความเป็นนักเลงหญิงนักเที่ยวผู้หญิง (แม้แต่นักเลงชาย)
๒. เว้นจากความเป็นนักเลงสุรานักดื่มนักเสพยาเสพติดประเภทต่าง ๆ
๓. เว้นจากความเป็นนักเลงเล่นการพนัน
๔. เว้นจากการคบคนชั่วเป็นมิตรสหาย

๓) ต้องดำเนินตามกุลจิริฎฐิติ เหตุที่ทำให้ตระกูลมั่งคั่งดำรงอยู่ได้นาน ๔ ประการ คือ

๑. ของหาย รู้จักเสาะแสวงหาคินมา
๒. ของเกาของขำรุด รู้จักบูรณะซ่อมแซม
๓. รู้จักประมาณความพอดีในการกินการใช้
๔. พอบ้านแม่บ้านเป็นผู้มีศีลธรรม^{๒๐}

๔) สังกหัตถุ ๔

๑. ทาน การให้ คือ เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เสียสละ แบ่งปัน ช่วยเหลือกันด้วยสิ่งของ ตลอดถึงการให้ความรู้แนะนำสั่งสอน

๒. ปิยวาจา หรือ เปยยวชช วาจาอันเป็นที่รัก วาจาพูดดีมีน้ำใจ หรือวาจาซาบซึ้งใจ คือ กล่าวคำสุภาพ ไพเราะอ่อนหวาน สมานสามัคคี ให้เกิดไมตรีและความรักใคร่กันบถือ ตลอดถึงคำแสดงประโยชน์ประกอบด้วยเหตุผลเป็นหลักฐานจงใจให้นิยมยอมตาม

๓. อัถถจริยา การประพฤติประโยชน์ คือ การชวนช่วยช่วยเหลือกิจการบำเพ็ญสาธารณประโยชน์

^{๒๐} พุทธศาสนากับการแก้ปัญหาเศรษฐกิจ, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : https://www.baanjommyut.com/library_4/political_crisis/02.html [๑๔ สิงหาคม ๒๕๖๕]

๔. สมานัตตตา ความมีตนเสมอ คือ ทำตนเสมอด้านเสมอปลาย ปฏิบัติสม่าเสมอกันในชนทั้งหลาย และเสมอในสุขทุกข์โดยรวมรับรู้แก้ไข ตลอดถึงการวางตนเหมาะสมแก่ฐานะ ภาวะ บุคคล เหตุการณ์ และสิ่งแวดล้อม ถูกต้องตามธรรมในแต่ละกรณี

๕) อิทธิบาท ๔

๑. ฉันทะ พอใจรักใคร่ในสิ่งนั้น คือ จะทำการงานใด ๆ ก็ตามเราจะต้องทำด้วยใจรักในงานที่ทำ ตั้งใจทำ

๒. วิริยะ เพียรหมั่นประกอบในสิ่งนั้น คือ การทำงานเราจะต้องหมั่นดูแล เอาใจใส่ เช่น การทำเกษตร เราจะต้องคอยใส่ปุ๋ย รดน้ำ กำจัดแมลง เป็นต้น

๓. จิตตะ เอาใจฝักใฝ่ในสิ่งนั้นไม่วางธุระ คือ การจะทำอะไรเราจะต้องทำให้สำเร็จ ไม่ใช่ทำ ๆ เล่น ๆ ไปเพียงแค่นุกเท่านั้น ดังคำอีสานที่กล่าวว่า “แกงปลาให้เปื่อยก้าง แกงข้างให้เปื่อยงา” จะต้องทำให้สำเร็จเป็นอย่างดี ๆ ไป

๔. วิมังสา หมั่นตรិตรองพิจารณาหาเหตุผลในสิ่งนั้น คือ คอยตรวจสอบว่างานดำเนินไปมากน้อยแค่ไหนแล้ว ต่อไปจะต้องทำอะไร

กล่าวโดยสรุป คือ เรากระทำการงานชนิดใดเราจะต้องพอใจในงานนั้น แล้วพยายามขยันในงานนั้น ไม่เห็นแก่เหน็ดเหนื่อย สนใจอยู่เสมอ เมื่องานนั้นสำเร็จก็ตรวจตราจนมั่นใจ

๖) หลักพุทธธรรมสำคัญที่ควรจะนำมาประยุกต์ได้กับลักษณะทั่วไปของเศรษฐศาสตร์

๑. หลักการพึ่งตนเอง: ความหมายในทางพุทธธรรมคือ ความสามารถในการพัฒนาตนเอง ด้วยการพิจารณาอย่างแยบคาย เห็นความเป็นจริงของความจริงไม่เที่ยงแท้แน่นอน

๒. หลักการใช้ชีวิตอย่างไม่ประมาท: เป็นข้อที่มีความสำคัญอย่างยิ่งยวดทั้งในแง่ความหมายทางธรรม และยังสามารถประยุกต์กับเศรษฐกิจได้

๓. หลักการแบบพอพียง หรือการละเว้นจากการสร้างเงื่อนไขที่ก่อให้เกิดความรุนแรง : ประโยชน์ข้อนี้ ก่อให้เกิดความร่วมมือกันแทนที่จะเป็นการแข่งขัน ซึ่งมีทางเป็นไปได้ และเป็นการใช้ทรัพยากรอย่างมีประสิทธิภาพสูงสุดด้วย แต่สิ่งที่ต้องขจัดออกไปอย่างสิ้นเชิงคือ ความโลภ

๔. เน้นการดำเนินชีวิต และประกอบอาชีพการงานที่เป็นประโยชน์ สุจริต มีมานะอดทน สัมมาอาชีวะ: ข้อนี้จะเน้นการผลิต-ไม่ผลิต การบริโภค-ไม่บริโภค ในลักษณะที่ไม่เป็นผลดีแก่มนุษย์และสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย เป็นการปฏิบัติธรรมหรือหน้าที่ที่จำเป็นแก่การดำรงชีวิตส่วนหนึ่ง

๕. เน้นการไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น: ข้อนี้ถือเป็นหัวใจของพุทธธรรม ในการดำเนินชีวิตไปตามทางสายกลางมุ่งเน้นสันติสุข ท่ามกลางในทางเศรษฐกิจ ที่ต้องแข่งขันกันอย่างดุเดือดเพื่อแย่งชิงผลประโยชน์ส่วนตัวเป็นหลัก ถ้าหันมาร่วมมือกันสังคมก็จะได้รับประโยชน์มหาศาล

๖. พยายามละกิเลสและความโลภ: ความโลภนำไปสู่พฤติกรรมที่เน้นการเสี่ยง ที่มีผลกระทบต่อความไม่มั่นคงทางเศรษฐกิจ เป็นสาเหตุสำคัญ ที่อาจจะนำความเสียหายในทางเศรษฐกิจมาสู่ตนเองและสังคม

๗. การเน้นความซื่อสัตย์ สุจริต มีความละเอียด และเกรงกลัวการกระทำความผิด : เน้นการมีจิตใจเป็นกุศลมีเจตนาหรือความตั้งใจดีต่อผู้อื่น จิตที่บริสุทธิ์ยอมนำมาซึ่งจิตที่สงบและมีสติมั่นคง นำไปสู่ปัญญาและความพ้นทุกข์

จากหลักธรรมข้างต้นนี้ เป็นเพียงตัวอย่างเท่านั้น ยังมีอีกหลายหมวดที่เป็นเครื่องมือในการสร้างความสำเร็จ มีความพอใจตามมียินดีตามได้ เพราะพุทธธรรมเน้นหลักการดำเนินชีวิต ด้วยหลักมัชฌิมาปฏิปทา ซึ่งเป็นหลักทางสายกลางโดยคำนึงถึงสภาพปัจจุบัน ด้วยการปฏิบัติกับปัจจุบันให้ดีที่สุด ดังที่พุทธธรรมกล่าวว่า “ไม่ควรคำนึงถึงสิ่งที่ล่วงแล้ว ไม่ควรหวังสิ่งที่ยังมาไม่ถึง สิ่งใดล่วงไปแล้ว สิ่งนั้นเป็นอันละไปแล้ว”^{๒๑} ฯลฯ

พุทธธรรมกับการพัฒนาเศรษฐกิจ

ความหมายการพัฒนาในทัศนะของนักวิชาการและความหมายทางเศรษฐศาสตร์

คำว่า “พัฒนา ” ในภาษาไทย มาจากคำว่า “วฑฺฒน” ในภาษาบาลีและ “วธรณ” ในภาษาสันสกฤต แปลว่า ความเจริญ^{๒๒} การพัฒนาว่า เป็นสภาพที่กลาง ๆ ทำให้เจริญก้าวหน้า และการพัฒนานั้นต้องดับทุกข์ได้ด้วย ไม่มีตีมีชั่วปะปนอยู่ด้วย ดังความตอนหนึ่งว่า พัฒนาแปลว่าเจริญ หมายถึง มากขึ้นหรือเพิ่มขึ้นเท่านั้นเอง ไม่ได้หมายความว่าชั่วหรือดี เช่น ผมที่ศีรษะมันรอกหนาแน่นขึ้นก็เรียกได้ว่าผมมันพัฒนาเหมือนกัน แต่ไม่ได้หมายความว่าดี คำว่าพัฒนาเป็นคำกลางๆ คือ ต้องพัฒนาให้เป็นในทางที่ดับทุกข์ คือ ต้องไม่มีตีมีชั่ว ไม่มีบวมมีลบ^{๒๓} การพัฒนา หมายถึง กระบวนการ (Process) ในการปรับปรุงคุณภาพชีวิตของกลุ่มบุคคลเป้าหมายมุ่งให้เกิดความเสมอภาคและการกระจายอย่างเป็นธรรมทั้งด้านเศรษฐกิจและสังคม เพื่อให้เกิดช่องว่างระหว่างคนรวยกับคนจนน้อยที่สุด ทั้งนี้กระบวนการเปลี่ยนแปลงการพัฒนาสามารถจะกำหนดทิศทางของการเปลี่ยนแปลงได้อย่างบังเกิดผล^{๒๔}

^{๒๑} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๘๘/๓๔๖.

^{๒๒} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, (กรุงเทพมหานคร: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชันส์, ๒๕๔๖), หน้า ๔๕๙.

^{๒๓} พุทธทาสภิกขุ, การสังคมนาสงเคราะห์ส่วนที่ยังขาดอยู่, (นนทบุรี: พิมพ์ดี, ๒๕๓๗), หน้า ๓๓.

^{๒๔} ดิเรก ฤกษ์ห่วย, การพัฒนาชนบท : เน้นการพัฒนาสังคมและแนวคิดความจำเป็นพื้นฐาน, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดภาพพิมพ์, ๒๕๒๔), หน้า ๒.

ด้านความหมายการพัฒนาทางเศรษฐศาสตร์ หมายถึง ความเจริญเติบโต โดยเน้นความเจริญเติบโตทางด้านเศรษฐกิจเป็นสำคัญ เช่น ผลผลิตรวม ของประเทศเพิ่มขึ้น รายได้ประชาชาติเพิ่มขึ้น รายได้เฉลี่ยต่อหัวต่อคนของประชากรเพิ่มขึ้น^{๒๕} มีการขยายตัวทางเศรษฐกิจมากขึ้น ประชากรมีรายได้เพียงพอที่สามารถตอบสนองความต้องการพื้นฐานของ ตนได้ ซึ่งอาจสรุปได้ว่า การพัฒนา เป็นกระบวนการทางสังคมที่ผลผลิตออกมาในรูปซึ่งสามารถวัดได้ด้วยเกณฑ์ทางเศรษฐศาสตร์^{๒๖}

แนวคิดการพัฒนาเศรษฐกิจตามหลักการสร้างทรัพย์ภายใน

พระพุทธองค์ได้เสนอเรื่องอริยทรัพย์ คือทรัพย์อันประเสริฐ หรือทรัพย์คือคุณธรรมประจำใจอย่างประเสริฐ เป็นทรัพย์ภายใน เพื่อให้พุทธศาสนิกชนก้าวไปให้สูงกว่าเศรษฐกิจทางโลก อริยทรัพย์ที่ว่ามี ๗ ประการ คือ

๑. สัทธานะ ทรัพย์คือ ศรัทธา เชื่อสิ่งที่ควรเชื่อ เชื่ออย่างมีเหตุผล
๒. สีลนนะ ทรัพย์คือ ศีล การรักษากายวาจาให้เรียบร้อยดีงาม
๓. หิรินนะ ทรัพย์คือ หิริ ความละอายใจต่อบาปทุจริตความชั่วทุกอย่าง
๔. โอตตปปะนนะ ทรัพย์คือ โอตตปปะ ความเกรงกลัวต่อบาปทุจริต
๕. สุตนนะ ทรัพย์คือ พาหุสัจจะ ความเป็นผู้ได้สดับรับฟังศึกษาเล่าเรียนมาก
๖. จาคนนะ ทรัพย์คือ จาคะ ความเสียสละ เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่
๗. ปัญญานนะ ทรัพย์คือปัญญา ความรู้ความเข้าใจถ่องแท้ในเหตุผลรู้ดีชั่ว ถูกผิด คุณโทษรอบรู้สิ่งที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์^{๒๗}

กล่าวโดยสรุป อริยทรัพย์หรือทรัพย์ภายในนี้ ดีกว่าทรัพย์ภายนอก เพราะไม่มีใครแย่งชิงได้ ไม่สูญหายไปด้วยภัยอันตรายต่าง ๆ ทำให้ไม่อ้างว้างไม่หัยากจน และเป็นทุนให้เกิดกำลังใจในการสร้างทรัพย์ภายนอกให้เกิดขึ้นได้ด้วย ถ้ามีทรัพย์ภายในนี้แล้วก็ไม่ต้องต้องสงสัยเลยว่า ทรัพย์ภายนอกจะหลงไหลมาโดยอัตโนมัติตรงกันข้าม คนที่มีทรัพย์ภายนอกแต่ไม่มีศีลธรรมหรือไม่มีทรัพย์ภายใน ๗ ประการนี้ ก็ไม่สามารถจะรักษาหรือเพิ่มพูนทรัพย์ภายนอกที่อยู่นั้นให้คงอยู่และงอกงามไพบูลย์ได้ ทรัพย์นั้นย่อมร่อยหรอไปและหมดสิ้นในที่สุดทรัพย์ภายในอันประเสริฐนี้ ช่วยพัฒนาเศรษฐกิจขั้นสูงระดับจิตวิญญาณ สร้างจิตสำนึกในการเลือกบริโภคเฉพาะคุณค่าแท้ของปัจจัยที่จำเป็นจริง ๆ ในการดำรงชีพ

^{๒๕} ญัฐพล ชันธไชย, แนวความคิดและทฤษฎีในการพัฒนาประเทศและการพัฒนาชนบท, ในการบริหารงานพัฒนาชุมชน, (๒๕๒๗), หน้า ๒.

^{๒๖} สุนทร โคมิน, “ผลกระทบของการพัฒนาในแง่ของจิตวิทยาสังคม”, พัฒนบริหารศาสตร์, ปีที่ ๑๙ ฉบับที่ ๓ (กรกฎาคม ๒๕๒๒) : ๓๗.

^{๒๗} สุทธิชัย เจนการ, “การพัฒนาเศรษฐกิจตามหลักของพระพุทธศาสนา”, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : https://saoc.rtaf.mi.th/images/ONE_DS/10.pdf [๑๔ สิงหาคม ๒๕๖๕].

ทำให้เข้าใจเหตุเข้าใจผลอย่างถูกต้อง วางตนอยู่เหนือความทะยานอยากในสิ่งที่เกิดความจำเป็น เน้นการบริโภคที่ยึดหลัก “ประโยชน์สูง ประหยัดสุด” สามารถพัฒนาด้านเศรษฐกิจให้เจริญรุ่งเรืองได้รอบด้าน ทั้งแก่ตนเองแลผู้อื่น จึงเรียกอริยทรัพย์นี้อีกชื่อหนึ่งว่า “พหุการธรรม” หรือ “ธรรมมีอุปการะมาก”

สรุป

กล่าวโดยสรุป หลักพุทธธรรมกับการแก้ปัญหาเศรษฐกิจ คือแนวทางการแก้ปัญหาความยากจน เพราะความยากจนในสังคมไทยเป็นปัญหาที่เกิดขึ้นมาเป็นระยะเวลาอันยาวนาน และมีแนวโน้มที่จะทวีคูณความรุนแรงมากยิ่งขึ้น เพราะความแตกต่างกันของภาวะเศรษฐกิจของคนจน คนรวย และคนชั้นกลาง ที่นับวันจะยิ่งมีมากยิ่งขึ้น ส่งผลให้เกิดความยากลำบากในการดำเนินชีวิตของประชากรที่จัดอยู่ในกลุ่มของคนยากจน และส่งผลเสียหายต่อประเทศชาติในท้ายที่สุด การขจัดความยากจนถือเป็นเป้าหมายอันดับหนึ่งของการพัฒนาอย่างยั่งยืน การแก้ปัญหาความยากจนเป็นเรื่องที่สำคัญที่ทุกคนในสังคมต้องให้ความร่วมมือกัน และมีนโยบายจากผู้นำมีความจริงจัง และต่อเนื่อง กำหนดเป้าหมายระดับประเทศที่ชัดเจนโดยทุกหน่วยงาน มีเป้าหมายร่วมกัน และเชื่อมโยงมาตรการขจัดความยากจนของทุกหน่วยงาน ให้มีการบูรณาการอย่างชัดเจน การออกแบบมาตรการอย่างเฉพาะเจาะจงกับกลุ่มเป้าหมาย โดยทรัพยากรที่ใช้ต้องส่งถึงกลุ่มเป้าหมายที่จำเป็น และมีมาตรการที่แตกต่างกันไปตามบริบทของแต่ละครัวเรือน แต่ละพื้นที่ ทุกมาตรการต้องยึดหลักสนับสนุนให้ประชาชนพึ่งตนเองได้ในระยะยาว โดยเน้นให้คนยากจนมีอาชีพที่มีรายได้มั่นคงการใช้วิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี นวัตกรรม (ววน.) ขจัดความยากจน เพื่อเพิ่มประสิทธิภาพการผลิต ลดต้นทุน หรือขยายการเข้าถึงโอกาสและทรัพยากรให้คนยากจน เพื่อทำที่สุดแล้วผลประโยชน์จะตกสู่ประชาชนทุกคนภายในประเทศชาติในระยะยาวต่อไป

ในด้านของพระพุทธศาสนา ได้กล่าวถึงการที่จะใช้ธรรมะแก้ปัญหาความยากจนนั้น ต้องปฏิบัติตามหลักอริยสัจ คือ ต้องวิเคราะห์ไปถึงสาเหตุที่แท้จริงของปัญหา ซึ่งมีหลักใหญ่ ๆ ๒ ประการ คือ สาเหตุภายนอก และสาเหตุภายใน เมื่อทราบประเด็นแล้วจึงหาวิธีการแก้ไขให้สอดคล้อง ซึ่งหลักธรรมสำหรับแก้ไขปัญหาคือความยากจนนั้น ได้แก่

๑. หลักกัมมัฏฐมมิกัตถประโยชน์ ๔ คือ การรู้จักขยันหมั่นเพียรและรู้จักรับผิดชอบ ในการประกอบสัมมาชีพ รู้จักอดออมใช้จ่ายในสิ่งที่จำเป็น คบเพื่อนที่ดี และเป็นอยู่อย่างเหมาะสม กับฐานะทางเศรษฐกิจของตน

๒. หลักมัชฌิมาปฏิปทา คือ เดินทางสายกลางในการเลี้ยงชีวิตตามความพอดีกับ ความสามารถ และฐานะของตน

๓. หลักปัจจัยปัจจัยเฉพาะขณะ คือ การพิจารณาปัจจัย ๔ ก่อนบริโภค โดยใช้ปัญญา พิจารณาว่า สิ่งใดมีประโยชน์และจำเป็นต่อการดำรงชีวิต สิ่งใดไม่มีประโยชน์และไม่จำเป็น ไม่หลงติด อยู่กับรูป สีสัน เสียง ค่านิยม แต่เน้นที่คุณค่าและความจำเป็นต่อการดำรงชีพเป็นสำคัญ

๔. เว้นจากอบายมุข คือ สุรา ยาเสพติด เทียวกลางคืน เทียวดูการละเล่น คบคนชั่ว และ เกียรติยศในการทำงาน อันเป็นต้นเหตุแห่งความหายนะของทรัพย์สินและชีวิต

๕. ปัญญา คือ การดำเนินชีวิตโดยใช้ปัญญานำในการแยกแยะดีชั่ว สิ่งที่ไม่จำเป็น ไม่จำเป็นต่อการดำรงชีวิต หลีกเสี่ยงจากเหตุที่จะทำให้ตนและครอบครัวหายนะ หมั่นพัฒนาตนและ คนในครอบครัว ตลอดทั้งอาชีพ หน้าที่การงาน ฐานะเศรษฐกิจและสังคมให้มีความมั่นคงยิ่ง ๆ ขึ้นไป โดยยึดหลักของ สัมมาชีพเป็นบรรทัดฐาน

หลักการและวิธีการทางด้านเศรษฐกิจของพุทธธรรมนั้น เป็นการดำเนินการทางเศรษฐกิจทั้งด้านการผลิต การบริโภค การกระจาย และการแลกเปลี่ยน ซึ่งจะต้องมีการดำเนินไปลักษณะสายกลางคือ เป็นการให้ความสำคัญด้านวัตถุและจิตใจที่ไม่สุดโต่งเกินความเหมาะสมพอดีให้ดำเนินชีวิตด้วยความพอเพียงเพื่อความยั่งยืนของเศรษฐกิจซึ่งอาศัยการบูรณาการด้านวัตถุและจิตใจให้ทำงานร่วมกัน หากปฏิบัติตามหลักการดังกล่าวข้างต้นเพียงเท่านั้น ก็สามารถแก้ปัญหาเศรษฐกิจส่วนบุคคลหรือครอบครัวได้ เมื่อแก้ที่บุคคลหรือครอบครัวได้ ก็เชื่อว่าแก้ปัญหาเศรษฐกิจของประเทศชาติได้

บรรณานุกรม

คุณ โทชนธ์. พุทธศาสนากับชีวิตประจำวัน. กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๒.

เชาว์ โรจนแสง. การตลาดและกระบวนการบริหารการตลาด เอกสารการสอนชุดวิชาการบริหาร การตลาด เล่ม ๑ หน่วยที่ ๑ สาขาวิชาวิทยาการจัดการ. นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัย ธรรมมาธิราช, ๒๕๔๐.

ณรงค์ศักดิ์ ธนวิบูลย์ชัย, ดร. และคณะ. หลักเศรษฐศาสตร์เบื้องต้น. (หน่วยที่ ๑-๘). พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. นนทบุรี : คณะเศรษฐศาสตร์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, ๒๕๓๔.

ณัฐพล ชันฉะไชย. แนวความคิดและทฤษฎีในการพัฒนาประเทศและการพัฒนาชนบท, ในการ บริหารงานพัฒนาชุมชน, ๒๕๒๗.

ดิเรก ฤกษ์ห่วย. การพัฒนาชนบท: เน้นการพัฒนาสังคมและแนวคิดความจำเป็นพื้นฐาน. (กรุงเทพฯ- มหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดภาพพิมพ์, ๒๕๒๔.

ตริธรณ พงศ์เมฆพัฒน์. เศรษฐศาสตร์บนทางสายกลาง. The Middle Path of Economics. กรุงเทพฯ- มหานคร: มูลนิธิสถาบันสร้างสรรค์, ๒๕๖๐.

นราทิพย์ ชูติวงศ์. **หลักเศรษฐศาสตร์: จุลเศรษฐศาสตร์**. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยบูรพา, ๒๕๓๒.

พระมหาจุลศักดิ์ จิรวุฒโน (ธมฺมวณฺโณ). “แนวคิดและวิธีการแก้ปัญหาเศรษฐกิจแนวพุทธของปราชญ์อีสาน”.

วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗.

พุทธทาสภิกขุ. **รากฐานที่มั่นคง แห่งความเป็นมนุษย์**. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๒๑.

_____. **การสังคมนาเศรษฐกิจส่วนที่ยังขาดอยู่**. นนทบุรี: พิมพ์ดี, ๒๕๓๗.

ภัทรพร สิริกาญจน. เอกสารวิชาการเรื่อง “**สามทศวรรษของการพัฒนามนุษย์ สังคม และเศรษฐกิจไทย**”. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๑.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๓๙**. กรุงเทพมหานคร: อักษรเจริญ, ๒๕๓๙.

_____. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒**. กรุงเทพมหานคร: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์, ๒๕๔๖.

สุชีพ ปุญญานุภาพ. **พระไตรปิฎก ฉบับสำหรับประชาชน**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๕. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗.

สุนทรী โคมิน. “ผลกระทบของการพัฒนาในแง่ภูมิของจิตวิทยาสังคม”. **พัฒนบริหารศาสตร์**. ปีที่ ๑๙ ฉบับที่ ๓ (กรกฎาคม ๒๕๒๒) : ๓๗.

อภิชัย พันธเสน. **พุทธเศรษฐศาสตร์ วิวัฒนาการ ทฤษฎีและการประยุกต์กับเศรษฐศาสตร์สาขาต่างๆ**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์, ๒๕๔๗.

Samuelson, Paul A. and William D. Nordhaus. **Microeconomics**. 18th ed. New York: McGraw – Hill , 2005.

พุทธศาสนากับการแก้ปัญหาเศรษฐกิจ. [ออนไลน์] แหล่งที่มา : https://www.baanjomyut.com/library_4/political_crisis/02.html [๑๔ สิงหาคม ๒๕๖๕].

ระบบเศรษฐกิจ. [ออนไลน์], แหล่งที่มา : <http://mosszyeuei.blogspot.com> [๑๔ สิงหาคม ๒๕๖๕].

สุทธิชัย เจนการ. **การพัฒนาเศรษฐกิจตามหลักของพระพุทธศาสนา**. [ออนไลน์], แหล่งที่มา : https://saoc.rtaf.mi.th/images/ONE_DS/10.pdf [๑๔ สิงหาคม ๒๕๖๕].